

Aladin Husić, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*, Sarajevo 2014, 248 s.

*Hatice Oruç**

Bosnalı tarihçi Aladin Husić'in yazmış olduğu *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine (Osmanlı İdaresi Zamanında Bosna'dan Hac)* başlıklı eser, 2014 yılında Saraybosna'da Bosna ve Hersek İslâm Birliği Başkanlığı (Rijaset Islamske Zajednice) yayınları arasında çıkmıştır.

Eser, Önsöz (s.7-13), Kısaltmalar (s. 14), yedi bölüm (yedi ana başlık şeklinde- s. 15-179), 16. yüyılın sonlarına kadar Bosnalı hacıların listesi (s.181-223), Sonuç (s. 225-228), Az Bilinen Kelimeler Sözlüğü (s. 229-240), Kaynaklar ve Literatür (s. 241-248) kısımlarından oluşmaktadır.

Yazar Önsöz'de (s.7-13) İslâmın temel şartlarından biri olan Hac farızasının Bosna'daki uygulamasının, bu topraklarda gelişen tarihî, ruhânî ve kültürel-medenî sürecin bir parçası olduğunu belirtmektedir. Bu da sebep-sonuç ilişkisi bulunan iki tarihi gerçekle bağıntılıdır: Bosna topraklarına Osmanlıların ve onlarla birlikte de İslâmın gelişidir. Dolayısıyla, Bosna'da Hac tarihi burada Osmanlı idaresinin kurulması ile başlamaktadır. Kitap da Osmanlı idaresinin başlangıcından sonuna kadar olan süreçte (1463-1878), Bosna'dan Müslümanların Mekke'ye hac yolculuğunu tema, zaman ve mekan gibi çeşitli açılardan gözler önüne sermektedir.

Aladin Husić, söz konusu zaman diliminde (1463-1878) Bosnalı Müslümanların hacca gitmesi ile ilgili temel meseleleri ortaya koyabilmek için oldukça mufassal bir araştırma yapmış, Ankara, İstanbul, Dubrovnik, Venedik ve Saraybosna arşivlerinden belgeler kullanmıştır. Önsözde kaynaklarını tasvir ve tahlil eden Husić, bunlar arasında en önemlilerinin Türkiye'deki arşivlerde (Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi ve İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi) ve Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde (Gazi Husrev-begova biblioteka) olduğunu belirtmektedir.

Hac ile ilgili en erken bilgiler bölgeye ait tahrir defterlerinden gelmektedir. Bosna'nın muayyen şehirlerinde haccın başlangıcı ve dinamikleri ancak bu defterler sayesinde tespit edilebilir. Şeriyye sicilleri konunun çeşitli yönlerden araştırılması için eşsiz bilgiler sunmaktadır. Özellikle Saraybosna şeriyye sicilleri

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü;
E-mail: boruc@ankara.edu.tr

hacıların sosyo-ekonomik statülerini izlemek açısından oldukça önemlidir. Diğer bir kaynak grubunu da hacıların seyahatlerine dair tutmuş oldukları yayınlanmamış notları, yani hac seyahatnameleri oluşturmaktadır. Daha önce yayınlanmış olan iki eser de konu açısından oldukça önemli bilgiler sunmaktadır: Biri Mula Mustafa Başeski'nin 1756-1804 yılları arasında Saraybosna'daki olayları anlatan *Ruznamçesi (Ljetopis)*'dir ve diğeri Yusuf Livnjak'ın *1615 Tarihi Hac Seyahatnamesi*'dir.

Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine/Osmanlı İdaresi Zamanında Bosna'dan Hac yukarıda da belirttiğimiz üzere Önsöz'ü müteakiben, her biri haccı farklı zaviyeden ele alan ve birer bölüm olarak değerlendirilebilecek olan yedi ana başlık altında işlenmiştir.

1-) *Historijske pretpostavke hodočašća iz Bosne/ Bosna'dan Hac'in Tarihi Varsayımları* (s. 15-25): Bu bölümde Bosna'nın İslâm dünyası ile ilk temasları, Osmanlı öncesi dönemde Bosna'da İslâm'ın muvakkat mevcudiyeti, Bosna'da Osmanlı idaresinin kurulması ve İslâmın sürekli mevcudiyeti ile nihayet Bosna'da İslâmın kabulü konuları ele alınmaktadır. Bosna'nın İslâm dünyası ile ilk teması 8. yüzyıla kadar indirgense de (muhtemelen ticaret esaslı temaslar), halkın İslâm ile tanışması ve İslâm'ı benimsemesi Osmanlıların bu bölgelerde idare kurmaları ile gerçekleşmiştir. Yazar Bosna'da İslâm'ın gelişimini 1463 öncesi mevcudiyet, Bosna'nın fethi dönemi (1463-1592), Bosna'nın tamamen Osmanlı tarih ve kültür-medeniyet halkası ile bütünleşmesi şeklinde birkaç evrede ele almaktadır.

14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyılın ilk yarısında yani 1463 öncesinde Bosna'nın İslâm ve İslâm dünyası ile karşılaşması genellikle askerî sahada, bazen Osmanlıların Bosna'ya geçici akınları bazen yerel güçlerle askerî ittifakları şeklinde gelişmiştir. Bilinen ilk Osmanlı akınları 1386 ve 1388 yıllarında Hersek bölgesine olmuştur. Bu süreçte, askerî birlikler vasıtasıyla da olsa Bosna topraklarında İslâm'ın geçici varlığından bahsetmek mümkündür. 1448 ya da en geç 1451 yılında Saraybosna ve civarının fethi itibariyle İslâm sürekli ve kalıcı olarak bu topraklara yerleşecektir. İslâm'ın daha güçlü ve etkili şekilde yer edinmesi ise ancak Bosna'nın tamamıyla Osmanlı devlet-hukuk ve kültür-medeniyet dairesine girmesiyle mümkün olacaktır. Orta Bosna toprakları 1463 yılında nihai olarak fethedilmiş, Bosna sancağı kurulmuştur. Bosna'nın Osmanlı kontrolü dışında kalan batı, kuzey ve kuzeybatı topraklarının fethi ise 1592 yılına kadar devam etmiştir. Husic haklı olarak, Bosna'da İslâm'ın kabulünü, halkın yeni dine girmesini hedefleyen tedbirler alınmaksızın 15. ve 16. yüzyıllarda tedrici olarak gelişen uzun ve devam eden bir süreç olarak betimlemekte ve üç devreye ayırarak incelediği bu süreç hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır.

2) *Hodočašće od prvih hodočašničkih tragova do kraja osmanske uprave /İlk Hac İzlelerinden Osmanlı İdaresinin Sonlarına Kadar Hac* (s. 27-52). Yazar, hacılarla ilgili en erken ve en çok bilginin, bölgede İslâm'ın en erken ve en güçlü kök saldıği

Saraybosna'dan geldiğini belirtmektedir. 15. yüzyılın ikinci yarısında burada ancak birkaç hacının ismine rastlanıyorken, zaman içerisinde İslâm'ın gösterdiği gelişmeye paralel olarak 16. yüzyılın otuzlu yıllarında bu sayı oldukça artmıştır. 1530 tarihli Bosna sancağı tahrir defterinde şehir merkezinde 36 kişi "Hacı" olarak kaydedilmiştir. Aynı yüzyılın sonunda ise şehirdeki hacıların sayısı 273'e ulaşmıştır. Bu bölümde Bosna-Hersek'in Visoko, Travnik, Zenica, Banja Luka, Tuzla, Zvornik, Foça, Mostar gibi daha pek çok şehrinde Saraybosna örneğinde olduğu gibi tarih içerisinde hacıların izleri sürülmüş, dönemlere göre hacca gidişlerin yoğunlukları ve hacıların sosyo-ekonomik statüleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

3) *Ostale bodočasne prakse / Diğer Hac Uygulamaları* (s. 53-61): Bu bölümde hac farızasının yerine getirilmesinde bir kimsenin para vakfederek yerine başkasını hacca göndermesi ile ilgili uygulamanın Bosna'daki örnekleri ele alınmaktadır. Bu uygulamanın Bosna topraklarındaki ilk örneğine Mostar'da rastlanmaktadır. Keyvan Kethüda 1554 yılında kendi vakfından her beş yılda 3.000 dirhemini ayırmasını ve kendi adına başka bir kimsenin hacca gitmesini vasiyet etmiştir. Saraybosna'da da yine oldukça erken bir zamanda bedelle yerine başkasını hacca göndermenin örnekleri görülmektedir. Yazar tarihsel süreçte bu uygulamayı, hac için para vakfedenlerin kimliklerini ve vakfettikleri hac bedellerini dönemin şer'iye sicilleri ve vakfiyeler vasıtasıyla tespit etmektedir.

Kaynaklarda haklarında pek bilgi bulunmayan kadın hacıların da hac farızasını bu şekilde bedelle yerlerine başkalarını göndermek suretiyle ifa ettikleri düşünülmektedir. Bunun için geçerli sebepler arasında uzun bir yolculuk için gerekli fiziksel güç ve zaman yer almaktadır. Ayrıca, kadının genç olması halinde aile ve akrabasından birinin ona refakat etmesi gerekmektedir ki bu da işi maddi açıdan biraz güçleştirmektedir. İleri yaşlardaki kadınlar içinse hac özellikle fiziksel anlamda oldukça zordur. Tüm bunların yanında kadınlar bu amaç için gerekli paraya nadiren sahiptirler. Bununla birlikte az da olsa hacca bizzat giden kadın hacılara kaynaklarda rastlamak mümkündür. İlk kayıt 1700'de Mostar'dan gelmektedir. Mostar'da Hüseyin Hoca mahallesinden Çelebi kızı Hacı Fatima Kadın hacca kendisi gitmiştir. 1793'de Mostar'dan Derviş Ahmed kızı Fatima ve 1817'de Saraybosna'dan Hatice Hanım bu kabilden hacca kendileri giden kadınlar arasındadır. Hatta Hatice Hanım hac vazifesini yerine getirirken Medine'de hayatını kaybetmiştir. Bu örneklerle rağmen, yine de 19. yüzyılın ilk yarısında kadınların çoğunlukla 'bedel-i hâc' yoluyla hacı oldukları görülmektedir.

4) *Izazovi i napori putavanja na hadž / Hac yolculuğunun zorlukları ve güçlükleri* (s. 61-73): Haccın maddi yönü- Hac ücretleri: Hac, her şeyden öte, oldukça büyük bir maddi tahsisatı gerektirmekteydi. Hacca gitmek için sadece istek ve gayret kâfi değildi, aynı zamanda yeterli ekonomik güce de sahip olunmalıydı. Bu bağlamda Husić, haccın maddi yönünü araştırmakta, haccın en mütevazı ya da

en gösterişli şekilde yerine getirilmesinde ne kadar paraya ihtiyaç olduğunu örnekleriyle açıklamaktadır.

Hac farızasının yerine getirilmesi için gerekli olan meblağ ile ilgili en erken bilgiler 16. yüzyıldan gelmektedir. Bedel karşılığı hacca gidilmesi için vakfedilen miktarlardan bu meblağın 3.000 ile 5.000 akçe arasında olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, bu meblağın o dönemdeki değerini zamanın diğer ücretleri ile kıyaslamak yoluyla ortaya koymuştur. O dönemde Saraybosna'da orta halli bir evin fiyatı 4.000 akçe, büyük baş hayvanın fiyatı 130 akçe ve küçük baş hayvanın fiyatı ise 20-30 akçedir. Dolayısıyla bu şekilde piyasa fiyatlarına döküldüğünde hac için ayrılacak para ile 23-38 arasında büyük baş ya da 100-166 arasında küçük baş hayvan ya da orta halli bir ev almak mümkündür. 18. yüzyılın sonlarında ise hac için 500 ila 1500 guruş gerekli olduğu yine o dönemin hac bedeli olarak vakfedilmiş ya da vasiyet edilmiş olan meblağlardan anlaşılmaktadır. 18. yüzyılın son on yılında sığır fiyatları 15-20 guruş arasında değiştiğine göre bu dönemde hac bedeli olan meblağ ile 25 ile 75 arası kaliteli sığır almak mümkündür. Ev fiyatları üzerinden bakıldığında, hac için 1.200 guruş vakfetmiş olan Seyyid Hacı Mehmed Ağa'nın Saraybosna'da Vekil Harç mahallesindeki evinin değerinin 1.000 guruş olduğunu söylemek bir kanata varmak için yeterli olsa gerektir. Yazar bu şekilde farklı dönemlerde hac ücretlerini ve bu ücretlerin ederini piyasa fiyatları üzerinden ortaya koymuştur.

Haccın Zaman Yönü- Hac yolunda geçen zaman: Yolların zorluğu sebebiyle Bosna'dan çıkılan hac yolculukları oldukça uzun sürmekteydi. Hac yolculuğunun süresi ile ilgili ilk haber 1557 yılından gelmektedir. Bu yıl Mayıs ayında Saraybosna'dan yola çıkan İvazoğlu Muhiyuddin Aralık ayında geri dönmüştür, dolayısıyla yolculuğu 8 ay sürmüştür. 1615'de Hlivne (Livno)'den yola çıkan Yusuf ise gidiş-dönüş hac yolculuğunu 9 ayda tamamlamış, hac zamanından önce vardığından 3 ay da Mekke'de kalmıştır. Yazarın incelediği sonraki vakalarda yolculuk için daha fazla zamana ihtiyaç duyulduğu, hatta yolculuğun tam bir yıla yayıldığı görülmektedir. Nitekim bu süre, pek çok unsura, özellikle de hacıların seyahat şekillerine ve hareket ettikleri rotaya bağlıdır. Bosna'lı hacılar Saraybosna'da toplanırlar ve buradan, karadan ya da denizden yolculuk etmelerine göre, birlikte yola çıkarlardı. Saraybosna'dan hacılar çoğunlukla kurban bayramından yaklaşık altı ay önce hareket ederdi. Bosna'nın diğer bölgelerinden, mesafenin uzaklığına (Livno, Banja Luka, Bihaç gibi) ya da hacıların izledikleri yola bağlı olarak birkaç gün önceden hareket edilmesi gerekirdi. Dolayısıyla dönüş için de bir altı ay gerektiği tahmin edilebilir ki yolculuk böylece bir seneye tekâmül eder. Ancak yukarıda da bahsedildiği üzere sekiz aylık yolculuklar, özellikle hızlı ve daha kestirme yollardan gidildiğinde gidiş-dönüş süresinin daha kısa olabileceğine işaret etmektedir. Yazar yolun uzunluğuna etki eden, rota, yolculuk türü ve dinlenme sürelerinin uzunluğu gibi farklı faktörleri de Bosnalı hacıların seyahatnameleri üzerinden

incelemekte, kaç yerde konakladıkları ve konakladıkları yerlerde geçirdikleri vakitleri belirlemektedir.

5) *Pravci i načini putovanja na hadž / Hac Yolculuğunun İstikameti ve Şekli* (s. 73-91): Saraybosna'da toplanan hacılar, hacca gitmek için farklı yollar kullanıyordu. Bazıları hem gidiş hem geliş tamamen kara yolunu tercih ederken, bazıları kara yolu ile deniz yolunu birleştiriyorlardı. Bunlar muayyen bir limana kadar, çoğunlukla da İstanbul ya da Selanik'e kadar kara yoluyla geliyor, oradan gemiyle Kahire'ye ulaşıyor ve Kahire'den Mekke'ye yine kara yoluyla devam ediyorlardı. Bazen Kahire'ye Dubrovnik ve Venedik üzerinden gidildiği de oluyordu. Üçüncü bir yolculuk tarzı da giderken İstanbul-Kahire arasını gemiyle almak, dönüşte ise tamamen kara yolunu kullanmaktı. Yazar, hacıların geçtikleri yerler ve belli yerler arasındaki mesafeler hakkında güvenilir bilgiler sunan 17. ve 18. yüzyıl hac seyahatnamelerinden hacıların yolunu ve yolculuk zamanını takip etmektedir. Hem kara-deniz yolunu birleştirenlerin, hem sadece kara yolunu kullananların izledikleri rota, uğradıkları şehirler ve konak yerleri ayrı ayrı çalışılmıştır. Saraybosna hareket noktası olmak üzere, yukarıda bahsi geçen deniz ve kara hac yolları iki ayrı harita halinde çizilmiştir. Haritaların çiziminde Aladin Husić ve Tarik Jesenković birlikte çalışmışlardır. Bu haritalar, Bosnalı hacıların aştıkları mesafe ve göze aldıkları yolculuğu daha net bir hale getirmektedir.

Bu bölümde ayrıca hac seyahati esnasında karşılaşılan risk ve zorluklardan da bahsedilmektedir. Öncelikle uzun yol kendi başına bir risktir. Bir de böyle uzun bir yola, insanların genellikle hayatlarının ilerleyen dönemlerinde çıkmaları gerçeği eklendiğinde bu riskin derecesi de artmaktadır. Bundan dolayı, hacca gidiş ya da dönüşte ölüm vakaları sıkça karşılaşılan bir durumdur. Yazar yolun uzunluğu ve insanın doğası ile ilgili bu tür risk ya da tehlikelerden ziyade, hacıların seyahat sırasında karşılaştıkları farklı unsurların tetiklediği risk ve tehlikeler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Hacılar gerek deniz gerek kara yolculuğu olsun, seyahat sırasında çeşitli güçlüklerle göğüs germek zorundaydılar. Deniz yolculuğunun bilinmezleri daha fazlaydı. Bazı mevsimler yolculuk için daha riskli idi. Fırtına ve güçlü rüzgârların olduğu mevsimler oldukça tehlikeliydi. Deniz yolculuğunda hacıları taşıyan gemilerin korsanlarla karşılaşması da ihtimal harici değildi. Kara yolculuğunda da farklı problemler söz konusuydu. Bunda da yine mevsimin önemi büyüktü. Medine-Şam veya Medine-Kahire arasındaki yolculuk, pek çok açıdan tehlikeli ve riskliydi. Yolculuk yaz mevsiminde ise sıcaklık ve su, kış döneminde ise fırtına ve rüzgârlar muhakkak surette problemdi. Bu yerlerde kıtlığı sebebiyle su, ilk sıradaki problemdi. Tehlikeli geçitler ve bazı yerler de hacılar için problem teşkil ediyordu.

6) *Društveni i socio-ekonomski položaj bodočasnika / Hacıların Toplumsal ve Sosyo-ekonomik Durumları* (s. 93-161): Bosnalı hacılar, ilk zamanlardan itibaren çoğunlukla toplumun zengin ve seçkin tabakasından kimseler olarak zuhur

etmektedirler. Bunlar başlarda hangi sosyal tabaka ya da gruba mensup olurlarsa olsunlar askerî sınıftan kimselerdi. 18. ve 19. yüzyıllarda ise hacılar arasında oldukça zengin olanlar, özellikle de tüccar ve zanaat erbabı kimseler ayırt edilmektedir. Esasen bu durum Osmanlı Devleti'nin zengin profilinin değişiminin de göstergesidir. Zira, 18. ve 19. yüzyıllarda giderek Avrupa ekonomik sistemine eklenmeye çalışan bir "Osmanlı" ortaya çıkmaya başlamış olup, tüm Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de artık tüccar ve zanaat erbabı zenginleşmiştir. Bu durum elbette Avrupa'daki burjuvazi kadar olmasa da klasik manadaki zengin görünümünün asker-yönetici sınıfından tüccar-zanaatkâr sınıfına doğru evrimine neden olacaktır. Dolayısıyla Bosna'daki hacı profilinin, ya da daha doğru bir söylemle hacıların zenginliklerinin zaman içindeki değişimi de Osmanlı Devleti'nin zaman içinde değişim gösteren ekonomik durumuyla ilintilidir. Bu sebeple söz konusu çalışma bu açıdan da okuyucuya yeni ufuklar açmaktadır.

Hacılar arasında bazen toplumun alt sınıfından kimseler de bulunmaktadır. Mesela 16. yüzyılda hacı olan pek çok azadlı köleye rastlanmaktadır. Özel bir kategoriye ise "nev Müslim" hacılar oluşturmaktadır. 18. yüzyılda ise maddi durumu hacca gitmesine müsait olmasa da büyük bir aşkla beş parasız "yürüyerek" hac yolculuğuna çıkan hacıların kayıtlarına rastlanmaktadır. 1774/75'de Hacı Hasan "yürüyerek Mekke'ye" gitmiştir. 1779/80'de Hacı Derviş Ahmed, yol parası olmaksızın "aşka" düşerek Mekke'ye gitmeyi ve hacı olmayı başarmıştır. Geçimini tuvalet temizlemekle sağlayan İbrahim de 1788/89'da Mekke'ye ulaşmayı ve hacı olmayı başaranlar arasındadır. Yazarın, bu kısımda verdiği örnekler, nihayet Bosnalı hacıların arasında toplumun her tabakasından şahısların bulunduğunu açık surette ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, özellikle 18. ve 19. yüzyılda haklarında en çok kayıt bulunanlar tüccar ve zanaat erbabıdır. Bunlar söz konusu dönemde oldukça varlıklı görünmektedirler. Yazar, biri 18. yüzyılın ikinci yarısına ve diğeri 19. yüzyıla ait olmak üzere Saraybosnalı hacıların isimleri ve sahip oldukları varlıklarını içeren iki liste hazırlamıştır. Bu listeler hacıların sosyal statüleri ve ekonomik durumlarını açık surette gözler önüne sermektedir.

Hacılar, Bosna ekonomisinde ve özellikle de ticaretinde önemli bir rol üstlenmişlerdir. Venedik ile Bosna arasındaki mal alış-verişinde 18. yüzyılın başlarında çok sayıda Bosnalı hacının ismi geçmektedir. Dubrovnik ile olan ticarî işler ve ilişkilerde de Saraybosnalı hacılara rastlanmaktadır. Bir taraftan Venedik ve Dubrovnik ile ticarî ilişkiler içerisinde bulunan hacılar, diğer taraftan Mısır ile de temas halindedirler.

Hacıların ticaretteki yerini ve ekonomik hayatın dinamiklerinin onların ellerinde bulunduğunu açık surette ortaya koyan yazar, ardından ticaret ve ticarî faaliyetler için haccın öneminden bahsetmektedir. Hac esnasında, gerek hediye olarak gerekse de ticari maksatlarla, hacıların alış veriş faaliyetinde buldukları

muhakkaktır. Hacıların bu amaçla yüksek meblağlar ayırdıkları da bu çalışma ile gözler önüne serilmektedir. Ayrıca hacıların aldıkları eşyalar da tespit edilmiştir. Bunlar, her biri özelliğine göre isimler alan çeşitli kumaşlar, şallar, kokular, kılıç ve bıçaklar, saatler, tespihler, kahve, karanfil yağı, kitap vs. şeklinde sıralanmakta ve bu eşyaların rayiç bedelleri üzerinde durulmaktadır. Hac yolculuğunun en ilginç hediye ya da hatırası “deve kuşu yumurtası” olsa gerektir. Getirilen bu yumurtalar geleneksel olarak camilerde mihrapların arkasında tutulurdu.

Çeşitli mal varlığına sahip olan ve çoğunluğu toplumun seçkinler sınıfına mensup bulunan hacılar, yazarın ifadesiyle “Saraybosna’nın sosyal, özellikle iktisadî hayatında oldukça önemli bir role daha sahip”tiler. Yazar incelediği vakalarda (353), bunların gayrimenkul zenginlikleri yanında yüklü miktarda nakitlerinin bulunduğunu tespit etmiştir. Hacılar, bu nakdi kendi işlerinde kullandıkları gibi ayrıca, ticaret, zanaat ve tarımdaki bazı ikinci şahıslara da kredi olarak kullandırmaktaydılar. Bundan dolayı bazıları, bankerlikle ilgileniyor ve borç veriyordu. Yazar, bu konuyu da yine 18. ve 19. yüzyıllar için ayrı listeler hazırlamak suretiyle okuyucuya sunmuştur.

7) *Knjiga o kulturi bodočasnika / Hacı Kültürü hakkında Kitap* (s. 163-179): Boşnakların kültür ve geleneklerinde kitabın özel bir yeri bulunmaktadır. Kitap hem toplum hem birey hayatında günlük hayatın içerisinde yer almaktadır. Boşnakların kendilerinin de erken dönemlerden itibaren Osmanlı toplumunda ilme katkılarının bunda etkisi muhakkaktır. Felsefe, hukuk, teoloji, dil, tarih, edebiyat vs. pek çok alanda eserler vücuda getirmişlerdir. Yazarın ifadesiyle “Bosna’da kitab yazılıyor, istinsah ediliyor, biriktiriliyor ve okunuyordu. Tüm bu mezkûr faaliyetlere “hacı” kategorisine mensup olan kimseler de önemli ölçüde iştirak ediyorlardı. Onlar, farklı şekillerde Bosna’da kültürün ve kültürel hayatın taşıyıcıları ve tanıtıcılarıydılar”.

Eğitim sistemi, gelişmiş bir eğitim altyapısı bulunan tüm şehirlerde halk kütüphanelerinin kurulmasını da gerektiriyordu. Bazı şehirler muayyen zamanlarda dört-beş kütüphaneye birden sahipti.

Bosna’da eğitimin bir gereği olarak medreselerle birlikte kurulmuş olan kütüphaneler dışında bireysel/ailevî kütüphanelerin varlığı da dikkat çekicidir. Bölgenin eğitim, kültür ve ruhanî merkezi olan Saraybosna başta olmak üzere pek çok diğer şehirde aile kütüphanelerine rastlanmaktadır. Mesela 16. yüzyılda Foça’da 26 vâkıfın şahsî kütüphanelerinden kitaplar vakfettikleri görülmektedir. Banja Luka’dan Hacı Hüsameddin 1630 yılında 100 kitaptan oluşan kütüphanesini vakfetmiş ve böylece bir halk kütüphanesi oluşturmuştur. Gračanica’daki kütüphane ise 1763 yılında Trepaniç Halil Efendi’nin kütüphanesini vakfetmesiyle kurulmuştur. Yazar, bu kısımda çeşitli şahsî kütüphanelerde, sahiplerinin ölümü ile terekelerde yer aldığı kadarıyla, ne kadar kitap bulunduğunu tespit etmeye çalışmış, bu kitapların maddî değerlerini hesaplayarak, kitabın toplum ve birey için önemini bir de bu perspektiften

ortaya koymuştur. Kütüphanelerde dinî içerikli kitaplar yanında tarih, coğrafya, tıp, astronomi, matematik, müzik, filoloji, tasavvuf, fars klasikleri gibi çok çeşitli konuda kitaplar da yerlerini almışlardır.

Kitabın son bölümünde *Popis dokumentiranih Bosanskih hadžija do kraja 16. stoljeća /16. yüzyıl sonlarına kadar Bosnalı Hacıların Listesi* verilmektedir (s. 181-223).

Sonuç olarak, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine/Osmanlı İdaresi Zamanında Bosna'dan Hac* başlıklı kitabında Aladin Husić, Osmanlı idaresinin başlangıcından sonuna kadar, 1463-1878 yılları arasında dört asrı aşkın tarihsel bir süreçte Bosna'da hac olgusunu ve uygulamalarını çeşitli açılardan ele almıştır. Konular başarılı bir şekilde tasnif edilmiştir. Meydana geldikleri dönemlere göre kendilerine has özellikleri bulunan, dönemlere göre kıyaslandıklarında kemiyet ve keyfiyet açısından oldukça farklı olabilen ve Bilimsel araştırmalarda kullanılması büyük bir sabır, emek ve uzmanlık gerektiren arşiv belgeleri (tahrir defterleri, şeriye sicilleri, vakfiyeler vs), hacıların seyahatnameleri ve bölge insanının kaleminden çıkmış olan hatıratlar kitabın temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Ayrıca, konusu itibariyle kitabın bir ilke işaret ettiğini de belirtmek gerekir. Nihayet, Bosna'dan Mekke'ye hac yolculuğunun tarihsel serüvenini böylesine başarılı bir şekilde ortaya koyan kitabın yazarı Aladin Husić'i içtenlikle tebrik ediyorum.